

Havets riddare – en historia kring ledsagare, fyrar och sjunkna skepp

Johan Eriksson

Artikeln har tidigare varit publicerad i tidningen Sörmlandsbygden

Sommarens sista tur i vattnets tecken går till Oxelösund, där vi möter strävsamma fyrvaktare som hållit lågan brinnande genom stormiga nätter, och benhårda lotsar som styrt gästande skepp genom sjöarna med livet som insats. Vi går också ner under ytan, till Östersjöns ödsliga kyrkogård, där många av dessa havets riddare funnit sin sista vila tillsammans med vraken efter de skonare, flöjtskepp och kuttrar som en gång var deras liv.

Efter att ha klagat på värmen, så har jag nu verkligen fått det väder jag förtjänar. Det regnar ute vid Femörehuvud och en hård, kall vind piskar upp skum på det blågrå havet. De flesta båtarna ligger stilla i gästhamnen, men en och annan farkost skimtar bland vågorna. Oxelösund är Sörmlands enda riktiga kuststad, fullt ut präglad av havet, och med ryggen vänd mot oss stackars inlandsbor, som varken kan brassa, skota, hala, eller slå knopar. Staden öppnar sig istället mot skärgården, havet och den vida världen. Till och med kyrkan, S:t Botvid, är byggd i form av en jättelik båk i betong, som med sitt glänsande kors i toppen vägleder både vilsna själar och simpla snedseglare. Kyrkans namn kommer från ostkustens eget skyddshelgon Botvid. Botvid blev brutalt mördad på Rågö av en vendisk slav som han hade köpt fri, i förhoppning om att kunna frälsa fången. Men historien slutade alltså med en yxa i huvudet på salig Botvid, och vägen till pärlporten bör därefter ha varit oändligt lång för den otacksamme fången.

Fyren på Femöre tändes 1867, och brann sedan i över hundra år innan den släcktes för gott år 1974. Under lång

Femörehuvud med fyrvaktarbostaden, fyren och mistklockan. Foto: Johan Eriksson

tid användes bara en liten oljelampa, som sköttes av de fyrvaktarfamiljer som bodde här, men 1955 automatiserades signaleringen med hjälp av en AGA-fyr. Precis intill fyrvaktarbostaden står den gamla mistklockan kvar, som fyrvaktaren ringde i när sikten var dålig. Klockan kunde höras ända ut till Vinterklasen och Svinskär, bärande det budskap som står inskrivet på dess ena sida:

*Vilsne köl på töcknig sjö
Du i stormen vaga rö
Gud vill ej att du ska dö
i hans ärend kallar jag dig
till ljuftlig vilodag
i den goda hamnen Skag*

Den artistiske fyrmästaren August Bark musicerar med familjen.

Foto: Oxelösundsarkivet

Den något kryptiska slutraden har sin förklaring i att klockan först beställdes till Skags hamn i Västernorrland, där den dock aldrig installerades. Under många år slog fyrvaktmästare August Bark i

klockan när dimman la sig kring halvön och dolde fyrens ljus. Förmodligen uppskattade han den poetiska inskriptionen. Bark hade nämligen själv en skaldeådra och diktade ofta i fotogenlampans sken på kvällarna, medan vågorna bröt mot den höga Femöreklippan. Han gav 1931 ut diktsamlingen "Mistklockor och fyrsken", som är fylld med högstämda naturmotiv och stämningar från det ensliga fyrvaktarlivet:

*När solen dala bak Vikbolandet
Och Kungshamnsfyren just blivit tänd
Då kommer trasten med musikbandet
Och Vinterklasen med sin legend*

S:t Botvids kyrka, byggd 1957, vägleder både vilсна själar och simpla snedseglare.

Foto: Johan Eriksson

De romantiska bilder som framträder i Barks diktning är rena idyllen jämfört med livet på det närbelägna Ledskär, där Barks kollega fyrvaktmästare Sjögren höll lågan brinnande. Tillsammans med hustrun Lina uppfostrade de 14

*Skuldfrid Sjögren, och hennes rekordlånga
hårsvall, ursprungligen odlad på Ledskär.*
Foto: Oxelösundsarkivet

barn på det kala skäret, under ytterst hårda förhållanden. De hade vare sig brunn eller ko, och samlade regnvatten från klippornas hållkar för att ha något att dricka. Det lär nog ha känts trångt ibland, med fjorton rastlösa barn därute på den vindpinade klippan. Åtminstone ett av barnen tog dock igen barndomens begränsade rörelsefrihet. Skuldfrid Sjögren emigrerade nämligen till Kanada där hon öppnade frisersalong. Yrkesvalet känns en aning paradoxalt eftersom hon själv knappast klippte sig, vare sig på Ledskär eller senare. 1927 skrevs hon in i Guinness rekordbok, med sitt imponerande hårsvall som då var över tre meter långt!

Det var först under 1800-talet som landets kuster började lysas upp av fyrar, men redan under medeltiden fanns här sjökunniga ledsagare, som bistod med säkra färdvägar genom farliga vatten. Med tiden kom de att kallas lotsar. Från början var lotsningen frivillig, och lotsarna arbetade som fria entreprenörer, vid sidan av sina ordinarie yrken som fiskare och bönder. Från 1667 infördes lotsplikt, och lotsarna blev statsanställda. De fick en del av sin lön som fast ersättning, ofta i naturaförmåner, men en betydande del av inkomsten var rörlig. För varje genomförd lotsning fick man en lotspeng, så ju fler båtar som passerade, desto bättre affärer. I början av 1800-talet lotsades drygt 70 fartyg förbi Oxelösund, en siffra som hade växt till hela 1007 år 1860. År 1930 redovisade Oxelösund den högsta lotspenningen i landet, före både Göteborg och Stockholm.

Yrket medförde dock stora risker, både för livhank och ekonomi. Redan medeltidens lagar föreskrev lotsens stora ansvar. Om han misslyckades med sitt uppdrag, och skeppet gick på grund, så "ägde skeppare och besättning makt över hans liv". Detta dödsstraff avskaffades så småningom, men den hårda ansvarsprincipen bestod långt in på 1900-talet. Många lotsar har genom åren fått både dryga böter och fängelse för insatser som av någon anledning gått fel. Ofta klagades det på lotsarnas slarv. År 1847 skrev chefen för norra lotsdistriktet i ett brev att "Oxelö lotsar, såsom de flesta lotsar, bete sig som en odisciplinerad bondhop". Han hade ett särskilt ont öga till åldermannen Sundström, som år 1852 fick sitta isolerad i ett mörkt häkte i sex dagar utan mat på grund av försumlighet. Lotsarna delade uppenbarligen otacksamhetens lott med sitt skyddshelgon Botvid.

Lotsen bordar skutan, och kaptenen kan andas ut. Ur Ny illustrerad Tidning 1882

Dag som natt skulle de hålla utkik, speja efter bloss och lyssna efter kanonskott, vilka var de signaler som skeppen använde för att påkalla lotsarnas uppmärksamhet vid dålig väderlek. Märktes något därute, så kallade plikten. Det var bara att lämna hustru och barn, slänga sig i båtarna och ro för kung och fosterland mot det signalerande fartyget, där den utvakade och frusna kaptenen kunde pusta ut först när lotsen väl var ombord och tog över rodret. Ofta var färden tillbaka från lotsningen den farligaste delen av resan. Lotsarna färdades länge i helt öppna små kuttrar, känsliga för nedisning och sjöar som slog in över relingen. Julnatten år 1857 var lotsen Eric Asplund på väg hem till sin familj, efter ett besök på Hävringe, men seglade i ovädret ner sig vid den lilla kobben "Dödsens klubb". Det ödesdigra namnet antyder att Asplund inte var den förste som fick problem just där. Undrar vad som flög genom den arme manns

huvud, när han förtvivlat kämpade i de mörka vågorna, medveten om att han kanske aldrig skulle få återse sina barn, eller sin hustru. Kan man känna sig mer ensam i världen än Asplund, i det iskalla vattnet på julfattens klubb?

Den olycklige lotsen var farfar till författaren Karl Asplund, som tillbringade många somrar vid Hävringe i sin ungdom, och i åtskilliga böcker har skildrat livet i Oxelösunds skärgård. I dikten "Galeasen Johannes" beskriver han besättningens kamp i havet, när de försökte nå fram till Hävringe båk år 1823:

*Vad finns väl mera kärt
än båkens växande kon?
Och vad är i livet mera värt
Än skutans rejäla don*
— — —

*Nu högg det! – Nu gäller att surra sig hårt.
I däck med vår sista klut!
...Se, långsamt i sjöarna, stampande svårt
går lotsarnas livbåt ut*

Besättningen räddades, men skeppet gick till botten, där det sällade sig till den väldiga armada av förlista skepp från gångna sekler, som ligger för evigt ankrade på bottnarna utanför Hävringe. Det är ett världsunikt museum, öppet för den växande skara dykare som ägnar

Den gamla båken vid Hävringe, byggd 1751, och den nya fyrvaktarbostaden.

*Uniform för Lots och Fyrvaktare.
Enligt Kongl. General Ordern af d 12
januari 1874. Foto: Oxelösundsarkivet*

sig åt att utforska vraken, men oåtkomligt och okänt för de flesta badare och fritidsseglare som glatt plaskar runt på vattenytan.

Jonas Rydin, en erfaren dykare och undervattensfotograf, säger att Östersjön nog är världens bästa plats för den som är intresserad av marin undervattenshistoria:

– Jag har dykt i över 20 år runt hela världen, men det finns ingen plats som liknar Östersjön. Det är en unik vrakdykning, på grund av det kalla vattnet och saknaden av skeppsmask.

Jonas har dykt på flera av Oxelösundsvraken och beskriver spänningen som uppstår när dörren till bortglömda dramer plötsligt öppnas.

– Att besöka en plats som varit orörd i flera år är en fantastisk känsla. Det som

är så spännande i Sverige är att vi varje år hittar flera nya orörda vrak. Förra året var jag med och hittade ett jätteintressant vrak, Lejonvraket, som uppmärksammades stort i massmedierna.

Jonas nämner också att han varit nere vid Isbjörn, en liten bestyckad spaningsbåt, som i mars 1944 gick ut i hårt väder från Oxelösunds hamn för att leverera mat till Hävinge. Båten trycktes dock snart ned under vattnet av en kraftig by, och tog snabbt in vatten. Besättningen drog på sig livvästarna, och hoppade i det iskalla vattnet. En av de överlevande, rorsman Valter Eriksson, berättade om händelsen:

– Sista gången jag såg furir Förberg, kom han flytande förbi mig i vattnet, och jag hörde hur han med hög röst sjöng en visa, så som han ofta brukade göra när vi voro tillsammans under fritiden. Han bara såg på mig, där han hjälplöst vräktes omkring av vågorna, sjungande sin visa. Den blicken och den sången kommer jag aldrig att glömma.

Blåsten tilltar vid den släckta fyren. Jag tänker på barnen vid Ledskär, Asplunds mörka jul, den sjungande Förberg, och steltnar plötsligt till. Är det inte ett skepp därute med lotsgösen i förmasten – den flagga som tidigare användes för att signalera om lots hjälp? Jag inser att jag nog har dragit i mig för mycket havsluft – jag pallar helt enkelt inte kustlivet. Det är dags att åka hem, till inlandets trygga tillvaro och tända i spisen. När jag kommer hem och berättar några av sjömanshistorierna vid kvällsmaten för mina barn, så ber de mig om en sak innan de går och lägger sig:

– Pappa, lova att du aldrig blir lots!
Och jag lovar.